

Kendisini Doğulu Olarak Hisseden Bir Oryantalistin Ben-Anlatısı: Hammer'in Hatıratı

Tuğba İsmailoğlu Kacı*

The Ego-Document of an Orientalist Who Feels Himself as an Oriental: The Memoir of Hammer

Abstract ■ Baron Joseph von Hammer-Purgstall (d. 1856), an Austrian orientalist and author of *Geschichte des Osmanischen Reiches*, left a 5,904-page handwritten memoir. Hammer started writing his memoirs at the age of sixty-seven and completed it over twelve years, spending six weeks each summer. Hammer was revered as “the greatest living orientalist” in his lifetime and had many colleagues and friends who were willing to write his biography. However, Hammer wanted to share his own narrative. He saw this as an opportunity to rewrite his past and to take control of his life’s narrative. His memoirs had an interesting effect both because of Hammer’s effort to explain himself to future generations as a historian and because the text was written intermittently over twelve years. Hammer did not publish his memoirs during his lifetime but requested that they be published after his death. He also numbered and classified the letters that testified to the events described in his memoirs and presented them as sources.

Hammer completed writing his memoirs at the age of seventy-eight, according to his own statement, “due to his advancing age and the fact that there were no other important topics to write about.” He filled two hundred and forty-six notebooks, each with twenty-four pages. He wrote his memoirs in German with the invocation “Bismillah” at the beginning and the expression of gratitude “Alhamdulillah temme bi-inâyetillâh” at the end. Hammer felt himself as a “spiritual Oriental” and called the Asian lands “my spiritual homeland”. He tried to live like an Oriental person by adding rituals belonging to the Turkish-Islamic tradition to his daily routine. For this reason, his memoirs are very interesting for Ottoman Ego-documents studies. This study focuses on the question of how to understand the text of a versatile intellectual of the 19th century who has positioned himself between the East and the West.

Keywords: Joseph von Hammer-Purgstall, Memoir, Orientalism, Ottoman Historiography, 19th Century European History, Intellectual History.

---

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

Baron Joseph von Hammer-Purgstall

Türkiye’de daha çok büyük Osmanlı tarihinin yazarı olarak tanınan Joseph von Hammer-Purgstall,¹ 19. yüzyılın yeni bir çağa kapı aralayan sancılı dönüm noktasında yaşamış, *Antik Rejim*’in dünyasına doğmuş ve koyu Katolik Cizvit eğitiminden geçmiş, ayakları 18. yüzyıla basarken gençlik ve olgunluk çağında reformist yeni Avrupa’nın gündemiyle haşır neşir olmuştur. Diplomat, oryantalist, tarihçi, filolog, mütercim ve şair olarak bütüncül klasik alim tiplemesinin bir örneği olmakla beraber 19. yüzyılın ilk yarısında ilim dünyasındaki ve bilhassa Alman entelektüelinin yaşadığı değişim ve dönüşümden hem etkilenmiş hem de bu sürece katkı vermiştir. Habsburg Monarşisi’nde diplomat olmak üzere Şark Akademisi’nde aldığı eğitim onu, hayatının gayesi haline getirdiği “Doğu”² ile

- 1 Joseph Hammer, Hammer’in doğum adıdır. Soyadındaki “Purgstall” ifadesi ve “von” unvanı ise yakın dostu Kontes Johanna Anna von Purgstall’dan ona miras kalmıştır. Baron Joseph von Hammer-Purgstall bu metin boyunca meşhur olduğu şekilde “Hammer” olarak anılmıştır.
- 2 Tarihi bağlamı da göz önünde bulundurarak Avrupa’yı “Batı” olarak adlandırdığımızda karşısında bir bütün olarak oluşan “Doğu” karşıtlığının temelleri yüzyıllara dayanmaktadır ve Orta ve Doğu Avrupa 1389’dan itibaren “öteki”nin timsaline dönüşen Türklerle muhatap olma zorunluluğundan dolayı bu karşıtlığın en çok işlendiği topraklar olmuşlardır. 1438’de Habsburg Hanedanı’ndan Avusturya Dükü II. Albrecht’in Kutsal Roma-Germen Kralı seçilmesinden itibaren üç yıllık bir kesinti haricinde lağvedilene değin (1806) Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu’nun tahtında oturan Habsburglar, gerek Katolik değerler üzerinde yükselen İmparatorluğun temsilcisi gerek Osmanlıların komşusu olarak bu muhataplığın taşıyıcısı konumunda olmuşlardır. Dolayısıyla Habsburgların yönettiği Orta Avrupa toprakları, Avrupada “öteki” olmak zorunda olan Türkleri Doğu’nun ete kemiğe bürünmüş hali olarak algılamışlardır. Hristiyan Avrupa için büyük bir tehdit olarak algılanan ve lanse edilen Türkler karşısında Papa ve İmparatorun iş birliği Türklerin Avrupada ilerlemelerini sürdürdükleri 17. yüzyılın sonuna değin devam etmiştir. Ancak öte yandan bu dönemde Osmanlı ile sınırı bulunmayan Avrupa devletlerinin icap ettiği durumlarda Osmanlı ile geçici ittifaklar yaptığı da unutulmamalıdır. (Bkz. Holger Th. Graf, ““Erbfeind der Christenheit” oder potentieller Bündnispartner? Das Osmanenreich im europäischen Mächtesystem des 16. und 17. Jahrhunderts - gegenwartspolitisch betrachtet”, *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien*, 22.-25. September 2004, ed. Marlene Kurz, Martin Scheutz, Karl Vocelka v.b. (Viyana: Oldenbourg, 2005), s. 37-51). Örneğin Almanlarla mücadele halinde bulunan Fransa için gerektiği durumlarda Osmanlı bir müttefik konumundadır. (Bkz. Christine Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel: the Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 2011)). Fakat Osmanlı Devleti’nin muhtemel genişleme sahası üzerinde bulunan İmparatorluk topraklarının muhafazası için bu düşmanın başka bir dine ve kültüre, “Doğu”ya

tanıştırmış ve bu alandaki en yetkin isimlerden birisi olmasının yolunu açmıştır. Kendisini “Doğu’nun manevi evladı” olarak tanımlayan Hammer burada da ilginç bir kavşakta durmaktadır: Eğitimi ve ideolojisi ile bir Avrupalıyken, rutin ve ritüellerinde bir Doğuluya dönüşür.

1774’te Graz’da doğan Hammer, on üç yaşında iken babası tarafından Viyana’ya getirilerek *Şark Akademisi*’ne³ yazdırılır ve Hammer’in Doğu ile bir ömür sürecek olan serüveni burada başlar. Akademi’den mezun olduktan sonra beş yıl İstanbul’da görevlendirilmek üzere uygun bir pozisyon bekleyen Hammer, bu zamanı Kâtip Çelebi’nin *Keşfü’z-zunûn*’undan başlayarak Doğu eserleriyle meşgul olarak geçirir. 1799’da İmparatorluk elçilik memurluğu vazifesiyle İstanbul’a görevlendirilir ve iki seneye yakın İstanbul, Ege ve Akdeniz kıyılarında, Suriye ve Mısır’da geçirdikten sonra Viyana’ya döner. 1802’nin sonlarına doğru elçilik sekreteri olarak yeniden İstanbul’a görevlendirilir ve bu sefer dört seneye yakın İstanbul’da kaldıktan sonra Yaş’taki kısa bir konsolosluk hizmetinin ardından tekrar Viyana’ya çağırılır ve bir daha asla Doğu’ya dönemez. Diplomatik kariyerine 1839’a kadar Viyana İmparatorluk Sarayı’nda devam etse de hiçbir zaman kendisini tatmin eden bir pozisyon

---

mensubiyetinin altının çizilmesi önem arz etmektedir. İmparator ve Papa’nın tebaayı bu mücadeleye ikna etme adına “var oluşu tehdit eden ortak büyük düşman” imajına ihtiyaç duydukları ve bunun için *Türkenpropaganda*’ya başvurdukları tarihi olarak sabittir. Dolayısıyla bu topraklarda hafızalardan silinmesi zor olan bir “biz” ve “öteki”, “Doğu” ve “Batı” tasavvuru oluşturmak için hususi bir çaba gösterilmiştir. (Bkz. Zsuzsa Barbarics, ““Türk ist mein Nahm in allen Landen...” Kunst, Propaganda und die Wandlung des Türkenbildes im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54/2-3 (2001), s. 257-317; Ulrich Andermann, “Geschichtsdeutung und Prophetie. Krisenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit”, *Europa und die Türken in der Renaissance*, ed. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2000), s. 29-54). 18. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı Devleti artık “Kapıdaki Düşman” olma vasfını yitirdiğinde ise “Türk Tehdidi” ile direk muhatap olmamış olan Batı Avrupa’da 17. yüzyılın başlarında başlayan egzotik Doğu imgesi, bu bölgelerde de büyük bir karşılık bulmaya ve “Doğu” artık bilinmeyen yeni dünyaların kapısını açabilecek, renkli rüyalar anlatabilecek bir yere dönüşmeye başlamıştır. Mikro ölçekte ise Habsburglar ve Osmanlılar daha çok diplomatik, ekonomik ve kültürel münasebetlerin ön plana çıktığı bir döneme girmişlerdir. Hammer’in çağı olan 19. yüzyıl ise artık “makbul bir komşu” olan Osmanlı Devleti’nin muhafaza edilmeye çalışılan “Avrupa Sistemi”ne entegre edilmesi çabaları üzerinden şekillenmiştir. Hammer’in çağının algısı her ne kadar reel düzlemde bu dengeler üzerine otursa da tüm bu tarihi geçmişin toplumsal hafızanın katmanlarında silinemez bir yeri olduğu ortadadır.

3 Alm. *Orientalische Akademie*.

elde edemez.⁴ Hammer'in aktif görevde olmaması her ne kadar hayatı boyunca kendisini kötü hissetmesine neden olsa da ona kalan zaman ilmi çalışmalarına fırsat vermiş gibi görünmektedir. Zira Hammer Doğu ile ilgili tarihi, kültürel, edebi ve filolojik 1000'den fazla⁵ yayın yapmıştır.⁶

Dolayısıyla karşımızda iki farklı çağı yaşamış, iki farklı kültüre ve coğrafyaya karşı aidiyet geliştirmiş, profesyonel olarak iki farklı alanda çalışmış, kendisinden çok fazla beklentisi olan ve belki de bu sebepten kendisine ve başkalarına karşı çok fazla hayal kırıklığı biriktirmiş bir hatırat yazarı olarak durmaktadır Hammer. Uzun metinler yazma konusunda ün salmış Hammer'in bu kadar gerilimi ve çeşitliliği barındıran bir hayatı kaleme alırken ketum davranması pek de mümkün olmadığından Hammer'den biz tarihçilere kalan izlenimler, dönemin sübjektif bir belgeseline dönüşür. Hayatı boyunca iki binden fazla kişiyle mektuplaştığını ifade eden⁷ Hammer'in hatıratı, ya Hammer'in şahsen tanıştığı ya mektuplaşarak iletişim kurduğu ya da tanışmamış olsa da bir şekilde keşiştiği veya hakkında fikir sahibi olduğu sayısız dönem insanını bize tanıdık kılar. Bu sebepten bu hatırat 18. yüzyılın sonunun ve 19. yüzyılın ilk yarısının hem entelektüel hem de diplomatik çevrelerini Hammer'in gözünden görmek için bir fırsat olarak görülebilir. Dönemin gazetelerinden *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde* Hammer'in vefatının ardından "İki dünyanın ve iki yüzyılın önemli karakterleriyle iletişim halindeydi. Dolayısıyla Hammer'in bıraktıkları gerek siyasi tarih gerek kültür tarihi için inanılmaz bir zenginlik sağlayacaktır."⁸ diye yazmaktadır.

4 *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*, X, 1879, s. 483-4; *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (BLKÖ)*, VII, 1861, s. 268-272.

5 Hammer'in çalışmalarınının 76'sı kitaptır ve örneğin 10 ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* bir kitap olarak sayılırsa bu sayıya ulaşılır.

6 Hammer'in şahsı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba İsmailoğlu Kacı, *Hammer: Doğu'nun Kaşifi* (İstanbul: Kronik, 2021). *Hammer'in Hatıratı*, yukarıdaki kitabı ve Hammer ile ilgili diğer çalışmalarımı kaleme alırken başvurduğum en önemli kaynaktır. *Hammer: Doğu'nun Kaşifi* kitabında *Hatırat* üzerine kısa bir bölüm bulunmakla beraber, bu makale *Hammer'in Hatıratı*'nı bir ben-anlatısı olarak değerlendiren ve bu açıdan bir yazar ve içerik tahlili yapma amacı güden ilk çalışmadır. Yani daha önce *Hammer'in Hatıratı*'nı kullanarak çeşitli çalışmalar yapmış bulunmakla birlikte bu makale ile *Hatırat* üzerine müstakil bir çalışma yaparak bu boşluğu doldurmaya gayret etmekteyim.

7 Joseph von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben*, Typoskript, B. 68 D, Archiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Murstaetten: 1934). Typoskript bundan sonra TPT olarak anılacaktır, Buch (Kitap) B. olarak kısaltılacaktır.

8 *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, 10.12.1856.

Hammer'in Hatıratı

Hammer hatıratını 67 yaşında iken yazmaya başlar ve on iki yıl boyunca her yaz altı haftasını bu işe ayırarak metnini tamamlar.⁹ Hammer hatıratını tamamladığında 78 yaşındadır. Dönemin medyasında Hammer'in hayatını ölene değin yazdığına dair çıkan haberler gerçeği yansıtmasa da¹⁰ Hammer artık yazmayı bırakıyorum dediğinde de hatıratını yazmayı bırakmamış, buna devam etmiştir. Toplamda 5904 sayfayı bulan el yazması metin, bakanlık formatında¹¹ 24 sayfalık 246 defterden, 68 kitaptan müteşekkildir. El yazması 1829/30'a kadar Hammer'in okunaksız el yazısı ile yazılmış, sonrasında metnin karakteri değişmiştir. Bu ikinci yazı da Hammer'in kendisinin de belirttiği gibi yine Hammer'e aittir, ancak bu kısımda Alman *Kurrentschrift*'i¹² yerine daha okunaklı bir Latin yazısı ile yazmıştır. Metin daha sonraki sayfalarda, Walter Höflechner'e göre¹³ Hammer'in kızlarından birisine ait olma ihtimali olan daha düzgün bir yazı ile devam eder. Bu kısımları o dönem Avrupa'sında yaygın olduğu üzere Hammer dikte etmiş ve kızı yazmış olmalıdır. Bu iddia Hammer'in ailesinden aldığı rutin destek göz önüne alındığında gayet makul görünmektedir. Zira Hammer evinin bu türden bir diğer adeti de Hammer'in sağlığının iyi olmadığı dönemlerde kızlarının Hammer'e kitap okumasıdır.

Hatıratın ilk kopyasını Hammer'in "Benim kötü el yazımı benden daha iyi okuyor." dediği kâtipi Bay Schupp 1860'tan önce yapmış olmalıdır, ancak bu kopyanın akıbeti belirsizdir.¹⁴ Hammer'in hatıratını yazarken ne Bay Schupp'tan

9 12 Eylül 1841-29 Eylül 1852 tarihleri arasında.

10 *Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde*, 10.12.1856; *Die Presse*, 2.12.1856.

11 Bakanlık formatı, Alm. *Kanzleiformat*, 20. yüzyıla değin resmi ve hukuki yazışmalarda kullanılan bir Alman sayfa formatıdır. 33x42 cm ölçülerinde büyük bir kâğıdın genellikle dikey olarak yarısı kullanılır, sayfanın diğer yarısı boş bırakılır. Hammer'in hatıratında da sayfa bu şekilde kullanılmıştır.

12 Yeniçağın başından 19. yüzyılın sonuna değin kullanılan Alman el yazısı.

13 Walter Höflechner ve Alexandr Wagner (ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall. Erinnerungen und Briefe, Version 1 201107: Briefe von 1790 bis Ende 1819*, c. I (Graz: 2011), s. 24.

[<http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:hp/methods/sdef:Context/get?mode=index-v1>]

14 Walter Höflechner v. dğr. (ed.), *Joseph von Hammer-Purgstall 1774-1856. Ein altösterreichisches Gelehrtenleben. Eine Annäherung „Version 2021”*, 2 c., Archiv der Universität Graz, c. 46, (Graz: 2021), s. XXXII.

[<https://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:hp/methods/sdef:Context/get?mode=bibliografie>]

ne de diğer kâtibi Castle von Molineux'den yardım aldığı düşünülmektedir. Hatıratın bugün elimizde bulunan ve elli sayfalık ekleriyle beraber toplamda 2839 yekununda olan daktilo kopyası 1934'te¹⁵ Reinhard Bachofen von Echt tarafından yapılmıştır.

Hammer vasiyetinde, hatıratını ve mektuplarını ihtiva eden evrakını yakın arkadaşı, Devlet Matbaası direktörü Saray Müşaviri Alois Ritter von Auer'e (1813-1869) bırakmıştı.¹⁶ 21 Ekim 1853 tarihli vasiyetnamede "bir sandık içerisinde bulunan anılarını ve hatalarını düzeltmesini şiddetle tavsiye ettiği farklı dillerdeki mektuplarını" Auer'e bırakıyor ve satıştan elde edilen gelirin Auer'e ait olduğunu belirtiyordu.¹⁷ Auer, Hammer'ın vefatından hemen sonra, 1857'de el yazmalarını Hammer'ın de dostu olan, hem satın almak istediği kitapları temin eden hem de pek çok kitabının yayıncısı olan Cotta Stuttgart'a göndermiş, ancak Cotta hatıratın yayınlanmasının büyük bir skandala sebep olacağını ve hatıratı yayımlayamayacaklarını söylemişti.¹⁸ Çünkü hatıratta Metternich başta olmak üzere halen hayatta olan pek çok kişi hakkında olumsuz yorumlar ve suçlamalar bulunuyordu. Auer'in tüm girişimlerine rağmen hatıratın o dönemde yayımlanması mümkün olmamış ve hatıratın içinde bulunduğu sandık Stuttgart'tan geri gelmişti.

Uzun yıllar âtil kaldıktan sonra 1932 yılından itibaren Reinhard Bachofen von Echt'in (1877-1947) daktilo etmesi ve metni kısaltarak Avusturya Bilimler Akademisi'nin *Fontes rerum austriacarum* serisinden yayımlamasıyla (1940) Hammer'ın hatıralarının gelecek nesillerle buluşmasına dair ihtiraslı arzusu

15 Reinhart Bachofen von Echt hatıratın tarihine dair yazdığı bölümün sonuna "Schloss Murstaetten im Januar 1934" (Murstaetten Sarayı Ocak 1934) yazmıştır. (TPT, B. 68A, s. 3)

16 Konunun basına yansımaları için bkz. *Die Presse*, 2.12.1856.

17 Vasiyetnamedeki ilgili kısım ve Auer'in Teslim Alım Onayı: "Bestätigung: Der am 23. November 1856 verstorbene Herr Joseph Frh. von Hammer- Purgstall, k.k. Hofrat etc. hat in seinem Testamente d[e] d[at]o] 21. Oktober 1853 folgende Anordnung getroffen: ‚Herrn Regierungsrat Ritter Alois VON AUER meine in einer Kiste befindlichen Erinnerungen aus meinem Leben zur typographischen Ausstattung derselben, indem ich seiner Freundschaft die sorgfältige Korrektur der Beilagen, welche Briefe in verschiedenen Sprachen enthalten, bestens empfehle. Der Ertrag des Verkaufes gehört ihm‘. Ich endesgefertigter bestätige hiemit, von dieser testamentarischen Bestimmung vollkommen in Kenntnis zu sein, und bemerke, dass mir die oberwähnten ‚Erinnerungen aus meinem Leben‘ bereits bei Lebzeiten des Herrn Erblasser von demselben übergeben worden sind. Wien am 30. November 1857 Alois AUER m.p. k.k. Regierungsrat und Direktor der Hof- und Staatsdruckerei.“ (Höflechner 2021, s. 1566).

18 Höflechner 2021, s. XIV.

neredeysse bir yüzyıl sonra yerine gelmiş oldu. Ancak Echt'in metninin de pek çok sorunları vardı, Hammer'in yayımlanamayacak kadar uzun olan ve çok fazla tekrara düşen hatıratının iyi bir kısaltma ve edisyona ihtiyaç duyduğu aşıkardı, lakin Echt'in altıda birden daha yüksek bir oranda kısalttığı metnin "okunabilirliği kaybolmuş, bazı yerlerde konunun bağlamı kopmuş, metin tutarlılıktan yoksun hale gelmişti."¹⁹ Ayrıca Echt Hammer'i olduğu gibi değil de olmasını arzu ettiği gibi göstermek için metni kısaltırken imaj üzerinde oynayacak tasarruflarda da bulunmuş gibiydi. Örneğin Hammer'in hayatındaki yerleşik İslami ritüellerden bahsettiği satırlar Echt'in edisyonunda kendisine pek yer bulamıyordu.²⁰ Echt'in metninin bir diğer sorunu ise özel isimlerde, bilhassa Doğu isimlerinde çokça okuma hatasına sahip olmasıydı, bu hataları düzeltmek için 1942'de bir ek²¹ yayımlandı.

Hammer'in kuruluşu için yirmi yıldan uzun süre mücadele ettiği ve 1848'de nihayet kurulduğunda ilk başkanı seçilme onuruna eriştiği *Avusturya Bilimler Akademisi*,²² Hammer'in bu manevi mirası karşısında görevini hakkıyla yerine getirmek konusunda oldukça titiz davranmış gibi görünmektedir. Zira Akademi 1970'lerde, yeniden bu konuda bir girişimde bulunarak Hammer'in hatıratının mikrofilmlere aktarılmasını sağladı. Bu noktada karşımıza Hammer'in hatıratı ile ilgili çalışmalarına 50 yıl önce başlamış Avusturya akademisinin kıymetli bir hocası olan Walter Höflechner çıkar. Höflechner 1974 yazında, Avusturya Bilimler Akademisi'nin talebi üzerine hocası Prof. Hermann Wiesflecker'in isteğiyle hatıratı, Hammer'e Purgstall ailesinden miras kalan Hainfeld Şatosu'ndaki sandığından çıkartarak Mayerhofer şirketinin yardımıyla mikrofilmlere aktarılmasını sağlamıştır. O dönemde üretilen iki mikrofilm kopyasının birisi bugün Viyana'da

19 Sibylle Wentker, "Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach Istanbul im Spiegel seiner "Erinnerungen aus meinem Leben"", *Osmanlı Araştırmaları*, XXV (2005), s. 229-30.

20 Hammer'in gününe, kısa ama oldukça samimi bir sabah ibadeti olan "İnşâllah" ile başladığını ve gününü "Mâşallah" ile bitirdiğini, dininin bu iki kutbu arasında uykuya daldığını söylediği satırlar (TPT, Heft (Defter) Bundan sonra H. olarak kısaltılacaktır 14:1; H. 53, s. 8). Echt'in edisyonunda yer almamıştır. Altıda bir oranında kısaltılmış bir metinde böyle bir paragrafın da metne alınmadığı düşünülebilir, ama asıl ilginç olan bu konunun geçtiği paragrafın kelimesi kelimesine yazılması ve sadece bu ibadet kısmının dışarıda bırakılmış olmasıdır. (Bkz. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben: 1774-1852*, ed. Reinhart Bachofen von Echt (Viyana: Hölder-Pichler-Tempsky 1940), s. 46). Echt'in kahramanının o kadar da "Doğulu" görülmesine vicdanı elvermemiş gibidir.

21 Adelheid Popek, *Nachträge zu Josef Freiherrn von Hammer-Purgstalls Erinnerungen aus meinem Leben 1774-1852* (Viyana ve Leipzig: 1942).

22 Alm. *Österreichische Akademie der Wissenschaften*.

Avusturya Bilimler Akademisi arşivinde, diğeri Graz'da Karl Franzens Üniversitesi Bilim Tarihi Merkezi'nde²³ bulunmaktadır.²⁴ Hatıratın orijinal el yazması ise Karl-Franzens Üniversitesi Kütüphanesi'nin özel koleksiyonundadır.²⁵

Walter Höflechner ilerleyen yaşlarında yeniden Hammer ile ilgili çalışmalarına dönmüş ve Graz Üniversitesi çatısı altında kendisinin başkanlığındaki *Joseph von Hammer-Purgstall. Erinnerungen und Briefe* başlıklı proje ile 2011 yılında Hammer'in hatıratının el yazması ve daktilo nüshalarını ve Hammer'in mektup arşivini internet ortamına aktararak açık erişim ile araştırmacıların kullanımına sunmuştur.²⁶ 2018 ve 2021 yıllarında iki yeni versiyonu yayımlanan proje, her yeni sürümde yaptığı açılımla Hammer araştırmalarına çok kıymetli bir katkı yapmış oldu. Bu proje bağlamında şimdiye değin Hammer'in arşivinde bulunan 7.928 mektup kronolojik olarak tasnif edildi ve bunların 2.873'ü transkribe edildi.

Yazma Motivasyonu

Hammer'in yaşadığı çağ ve de coğrafyada onun konumundaki bir entelektüel için hatırat yazmak neredeyse ihmal edilemez bir eylemdi. Avrupada Erken Modern dönemde dahi pek çok örneğini gördüğümüz kişinin yaşadığı hayata dair bir metin yazması, bilhassa Aydınlanma ile bir kültüre dönüşmüş durumdaydı. 17. yüzyıldan itibaren ivme kazanan, 19. yüzyıla geldiğinde ise neredeyse bir zorunluluğa dönüşen «hatırat yazma geleneğinin» Hammer'i de hayatının bir yerinde masa başına oturtacağı aşıkardı. Hammer hayatı boyunca hep gününe ve yaşadıklarına dair bir şeyler not almış ama asla düzenli ve ayrıntılı günlükler tutmamıştı. Bu ilginç ve uzun hayatın ya Hammer ya da yakın bir şahit tarafından anlatılması yerine getirilmesi gereken bir görev gibiydi.

Hammer yaşı ilerledikçe arkadaşları ve çevresi, bilhassa da kadim dostu Kontes Purgstall tarafından hatıratını yazması için yöreklendiriliyor, hatta sıkıştırılıyordu. Ancak o, pek çok şeyi vakit israfı olarak gördüğünden bu meşgaleyi de böyle görüyor gibiydi, ilmi çalışmalarını önceliyor ve kendi biyografisinden İslam alimlerinin biyografilerinin kendisini daha çok cezbedtiğini söylüyordu. Hammer örneğin *Geschichte der osmanischen Dichtkunst*'ta²⁷ (*Osmanlı Şiir Sanatı Tarihi*)

23 Alm. Zentrum für Wissenschaftsgeschichte der Karl-Franzens-Universität Graz.

24 Höflechner 2018, c. I, 35.

25 Höflechner 2018, c. I, 21.

26 <https://gams.uni-graz.at/context:hp>

27 Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blütenlese aus zweitausend zweihundert Dichtern*, 4 c. (Pesth: Hartleben, 1836-1838).

2200 şairin biyografisini, bir kısmı hatıratını yazdığı dönemi de kapsayan 60 ile 70 yaşları arasında üzerine çalıştığı *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen großer moslemischer Herrscher*'de²⁸ (*Büyük Müslüman Yöneticilerin Biyografi Galerisi*) Hz. Muhammed'den başlayarak dört halife, Emevi, Abbasi, Fatımi, Hamdani dönemlerinden ve Asya, İran ve Türk hanedanlarından toplamda ellinin üzerinde hükümdarın biyografisini yazmıştı. İslam alimlerinin biyografilerinin Hammer'in üzerindeki cazibesi onun Doğu ile kurduğu manevi bağı kendi biyografisi üzerinden güçlendirmesi için bir imkan sağlamış olabilir mi sorusu da burada anlamlı duruyor. Ayrıca tamamen arşiv malzemesi kullanarak yazdığı, Avusturya tarihinin önemli devlet adamlarından Kardinal Khlesl'in²⁹ dört ciltlik biyografisi³⁰ de onu biyografi üzerine daha derin düşünmeye sevk etmiş olmalıdır.

Hammer'in biyografisini yazmak isteyen pek çok meslektaşı ve arkadaşı olmuş, ancak bu hikayeyi bizzat kendisi anlatmak istemiştir. Hammer, anılarını geleceğin tarihçileri ve edebiyat tarihçileri için bir "hazine" olarak görmektedir, bu sebepten hatıratında gençliğinden itibaren tarih ve edebiyat hakkında yazabileceği her şeyi, uzmanlıkla konuşabildiği ölçüde titizlikle yazdığını söylemektedir.³¹

Burada Hammer'in hatıratını edebiyat tarihçileri için bir kaynak olarak görmesi, o dönemin yazarlarının otobiyografiyi edebi bir malzeme olarak görmesi ile alakalı olabilir mi sorusunu akla getiriyor. Zira 19. yüzyılda, tarihyazımı bir disipline dönüşmeye başladığında, Hammer'in çağdaşı ve aşağı yukarı aynı dönemlerde tarihyazımı ile ilgili aynı çizgide durduğu Alman tarihçi Leopold von Ranke birçok hatıratın güvenilirmez olduğu konusunda uyarıda bulunuyor,³² dolayısıyla hatıratı tarihçi için şüpheli bir malzemeye dönüştürüyor ve daha çok edebi bir metin olarak algılama eğilimini güçlendiriyordu. Diğer taraftan Hammer ilmi çalışmalarını edebiyat ve tarih alanlarında yoğunlaştırdığı için, tür olarak da hem bu iki alana, hem de ortadaki gri alana yerleştirilebilen hatırat, aslında

28 Joseph von Hammer-Purgstall, *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen großer moslemischer Herrscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hidschret*, 6 c. (Leipzig ve Darmstadt: Leske, 1837-39).

29 Melchior Kardinal Khlesl (1552-1630) Avusturya'nın önemli devlet adamı ve Karşı-Reform sürecinin öne çıkan isimlerinden. (ADB, c. XVI, 1882, s. 167).

30 Joseph von Hammer-Purgstall, *Khlesls, des Cardinals, Director des geheimen Cabinets Kaiser Mathias, Leben*, 4 c. (Viyana: Kaulfuß und Prandel, 1847-1851).

31 TPT, H. 228, s. 24.

32 Rudolf Dekker, "Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History", *Memoria y Civilización*, 5 (2002), s. 21.

Hammer açısından oldukça aşına olduğu bir türe dönüşüyor gibi duruyor ve belki de Hammer'ın çalışmalarının edebi yönünü temsil ediyordu.

Hammer hatıratını oryantalistler için yazmadığını, dolayısıyla metinde bu konuda bilgi arayanların bir şey bulamayacağını söylüyordu. Çünkü Hammer'ın eski dostu Gustav Leberecht Flügel,³³ Hammer'ın bir oryantalist olarak biyografisini yazmayı teklif etmiş ve Hammer de bu teklifi Doğu üzerine olan çalışmalarını, dostlukları ve bilhassa sık mektuplaşmaları dolayısıyla Flügel'den daha iyi kimsenin bilemeyeceğini söyleyerek memnuniyetle kabul etmişti.³⁴ Ancak sonrasında Hammer ile Flügel'in arası İmparatorluk Kütüphanesi'nin koleksiyonlarının oluşturulması konusundaki gerilim yüzünden açılınca muhtemelen bu plan hayata geçirilemediğinden Hammer'i bir oryantalist olarak tanıtan bir biyografi günümüze ulaşmadı. Öte yandan Hammer her ne kadar kendi metninde oryantalistler için pek bir şey bulunmadığını söylese de bu kadar hacimli bir hatıratta Hammer'i oryantalist olarak görmek de mümkün.

Hayatı boyunca her şeyi kontrol altında tutmak ve bundan emin olmak isteyen Hammer, yaşamının edebi, siyasi ve sosyal yönlerinin anlatılmasını başka bir biyografa bırakmak istememiş ve ısrarla üzerinde durduğu gibi “hakikatin yararına” yaşamını kayıt altına almayı arzu etmiştir. Hakikat, Hammer için hayatın mottosu gibidir, hatta *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'ni yazarken metnin başındaki tarihçi Hammer'ın manifestosu olarak görebileceğimiz kısımda “hakikat ve sevgiyle”³⁵ teması oldukça öne çıkar. Zaten Hammer'den bağımsız «hakikat» arayışı pek çok otobiyografi yazarında görülen bir motivasyondur. Genellikle kendisini açıklama eğiliminde olan hatırat yazarının, “hakikatin kendi kaleminden çıkacağı varsayımı” burada dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir ayrıntıdır. Pek çok hatırat yazarında karşılaştığımız bir diğer tipik durum ise yaşanmış “hayal kırıklıklarının” kalemi eline almak için sağladığı motivasyondur. Hammer'de de durum tam olarak böyle gelişir. Hammer, yukarıda da değindiğimiz üzere sahip olduğu eğitim ve liyakat dolayısıyla kendisine şanlı bir diplomatik kariyer hayal ederken bunun çok uzağında kalmış, dış işlerinde çalışmasına rağmen uzun süreli Doğu görevine gönderilmemiş, hayali olan İstanbul elçiliği pozisyonuna kavuşamamış ve kendisinin yerine hiç hak etmediğini düşündüğü arkadaşlarının o göreve gelişini mide krampolarıyla izlemiş, diğer yandan Şark Meselesi'nde, özellikle Yunan Ayaklanması'nda

33 Gustav Leberecht Flügel (1802-1870), Alman oryantalist.

34 TPT, H. 1, s. 6; Höflechner 2018, c. I, s. 29.

35 Alm. *mit Wahrheit und Liebe*. Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches* (GOR), 1. Baskı, 10 c., (Hartleben: 1827-33), c. I, s. XXVII-XXIX.

görüşlerine ve danışmanlığına değer verilmemiş olduğundan hanesine çok sayıda eksi koymuş ve bu hayal kırıklıkları onda büyük bir yüke dönüşmüştür. Ayrıca tam da hatıratını yazmaya başladığı dönemde yine Metternich ile yaşadığı bir tartışmada, bu kez Metternich'i yalancılıkla itham ederek bir hayli ileri gittiği için Bakanlık'taki görevinden yeni ihraç edilmiş ve zorunlu olarak emekliye ayrılmıştır; bu dönemde hissettiği “mağduriyet” onu yazmaya motive etmiş gibi görünmektedir.³⁶ Haksızlığa uğramış olma hissiyatı yine pek çok otobiyografi yazarında görülen ortak bir motivasyondur. Kendisini başkalarına anlatma ihtiyacıyla kalemi eline alan hatırat yazarı, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde hayatını yeniden düşünüp yazarken genellikle yaşanmışlıkları temize çekme eğilimindedir. Netameli konular üzerinde uzunca durur, tartışmaları kendi veçhesinden anlatmak ister, haklılık payını kanıtlamak için deliller getirir. Bu durum Hammer'de de böyledir. Hammer'in doğru bildiğini söyleyen ve sözünü sakınmayan karakteri dolayısıyla zaten çatışma içinde olduğu pek çok kişi vardır ve bu çatışmalardaki Hammer'in haklılık payı hatıratta okuyucuya sürekli açıklanır. Dolayısıyla Hammer hatıratını yazmaya başladığı dönemde işine yeni son verildiği için Metternich'e karşı çok yoğun kırgınlık ve haksızlığa uğramışlık duyguları beslediğinden Metternich ile aralarındaki tartışmaları uzun uzun anlatarak kendisine bir “meşruiyet” kazandırma çabasına girer. Halbuki öncesinde ne olmuş olursa olsun, münferit olarak emekli edilme mevzusunda manzara çok nettir: “Dönemin Avrupa'sının en güçlü şansöyesini haksız yere yüzüne karşı yalancılıkla itham eden bir memur” konumunda olan kişidir Hammer. Hemen her ben-anlatısında olduğu gibi, Hammer'in metninin de ikna gücü bir hayli yüksektir; okuyucusunu yanına çeker ve okuyucusunun, dünyasını kendi gözünden görmesini sağlar. Dolayısıyla bu metni bir kaynağa dönüştürmeye çalışan tarihçi için Hammer'in hatıratı dikkatle incelenmesi gereken bir metindir.

Sansür

19. yüzyılın ilk yarısı Avrupa'da bir yanda devrim ilkelerinin yayıldığı ve güç kazandığı diğer yanda da “tüm bu tehlikeli ve yıkıcı fikirler karşısında” yeni bir duruş geliştiren muhafazakarların karşı konum olarak otoriterleştiği bir dönemdir. Bilhassa Napolyon ordularının Avrupa'yı alt üst etmesinin ardından toplanan Viyana Kongresi'nden sonra benimsenen “restorasyon” ideali 1815-48

36 TPT, H. 1, s. 6-7; H. 176, s. 2; Harald Heppner, “Hammer Purgstall und österreichische Innenpolitik”, *Domus Austriae. Eine Festgabe für Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag*, ed. Walter Höflechner v. dğr. (Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1983), s. 210.

yılları arasında oldukça sıkı bir kontrol düzenine geçilmesini zorunlu kılmıştır. Metternich'in öncülüğünde kadim Avrupa'yı korumak amacıyla bir hayli muhafazakar bir tavır benimseyen bu yapı, tüm "zararlı" fikirlerin yayılmasının önüne geçmek amacıyla sansür uygulamasını gittikçe daha da sıkılaştırmıştır. Dönemin Avusturyası ise bir nevi bu idealin başkenti konumunda olduğundan bu işin en sıkı tutulduğu yer olarak öne çıkmaktadır. Sadece devrim ile ilgili fikirler değil, her konuda aykırı sesler sansür aracılığıyla kısılmaya çalışılmıştır. Hammer dönemin sansüründen "Dar görüşlü ve basiretsiz sansür kısıtlamaları, herhangi bir edebi onurlu insanı düşündüğünden başka bir şekilde yazmaya zorlayamaz, ancak hiçbir şekilde düşüncenin özgür ve açık bir şekilde ifade edilmesine izin vermezler ve manevi yaşantının en önemli konuları hakkında sessizliği dayatırlar."³⁷ diye yakınmaktadır. Örneğin Hammer'in *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'ni yazarken en büyük korkusu, Osmanlı aleyhtarı olarak görülen kısımların sansür kurumu tarafından metinden çıkartılmasıdır.³⁸ Hammer'in gerek hatıratında gerek eserlerinde dönemin sansürünün gücü bir hayli görünürdür. Böyle bir ortamda yazmaya alışmış bir yazar için hatırat bir özgürlükler bahçesi gibi görülmüş olmalıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere Hammer hatıratını kendi vefatının ardından yayımlanmak üzere tasarladığı için, sansüre takılmadan döneminin bütün sorunlarını yazabileceği, önde gelen siyasilerle yaşadığı şahsi problemleri, siyasi düşüncelerini ve idari meselelere karşı eleştirilerini özgürce dile getirebileceği bir metin olarak görmüştür. Örneğin hatıratında, alışlagelmiş dışındaki dini inancıyla dolayısıyla çağdaşları tarafından "dinsiz" olarak yargılanmaktan korkmadan yazdığını söyler. Ya da metinde hiç çekinmeden sergilediği İslami ritüellere göre düzenlediği yaşantısının eleştirilmesinden korkmaz: Hatıratını yazmaya "Bismillah" ile başlar ve "Elhamdulillah temme bi-inâyetillâh" diyerek tamamlar.³⁹ Vird çekerek günde yedi kez yaptığı ibadetini, kiliselerde Allah'ın esmalarıyla dua ettiğini çekinmeden yazar⁴⁰ ve "yobaz" olarak mimlediği çağdaşlarının⁴¹ aksine gelecek nesillerin kendisini anlayacağından emindir. Ancak durum pek de Hammer'in umduğu gibi

37 TPT, H. 1, s. 8.

38 TPT, H. 5, s. 23.

39 *Hammer Hatıratı*, Orijinal El yazması, H. 1, s. 1 (<https://gams.uni-graz.at/o:hpe.band3>) (Erişim: 10.4.2023)

40 Örneğin bkz. TPT, H. 93, s. 17; TPT, H. 177, s. 4.

41 TPT, H. 56, s. 2; TPT, H. 87, s. 22. Hammer, kendisinin din konusundaki sınır tanımayan "özgür ruh"unu anlamayan kişileri ve kendisinden bağımsız olarak da döneminde devlet görevlerinden büyük oranda ihraç edilmiş olsalar da halen toplum üzerindeki etkileri devam eden Cizvitleri "yobaz" olarak görür.

olmaz, daha önce de değindiğimiz gibi Hammer vefat ettiğinde metni yayımlamaya kimse cesaret edemez, çünkü tek sorun Hammer'in sıra dışı düşünce ve inanışları değil, onun çağdaşlarına karşı yaptığı ithamlardır. Yani bu kez Hammer'in metninin yayımlanmasının önünde duran engel sansür ya da tutuculuk olmasa da Hammer'in yaşarken düşmanı olarak gördüğü kişilere⁴² karşı açtığı savaştır.

Metnin Hususiyetleri

Hammer hatıratını Graz'daki Hainfeld Şatosu'nda inzivaya çekildiği dönemlerde yazmıştır. Normalde, şehirde iken ilerleyen yaşına rağmen hareketli ve sosyal hayatından ödün vermeyen Hammer için Hainfeld gerçek anlamda içe dönüş demektir. Hammer'in hayatını bu kırsal huzur içinde toplumdan uzakta, kendi kendine kalarak, bir meditasyon seansı şeklinde yazmayı tercih etmiş olması, hatıratı modern bir hesaplama metnine çevirmiş gibidir. Metin kanlı canlı bir iç yolculuğa döner,⁴³ Hammer okuyucusunu kendisiyle birlikte geçmişine götürür. Ama diğer yandan metnin on iki yıl boyunca fasillarla yazılmış olması metni katlanılmaz

42 Hammer'in çabuk parlayan ve sözünü sakınmayan yapısından dolayı ters düştüğü pek çok kişi vardır. Siyasi görüş farklılıkları ve bunun profesyonel kariyerine yansması dolayısıyla başta en üst amiri Metternich ile pek çok sorun yaşamıştır. Ancak Metternich görevinden ayrıldıktan sonra onu da özlemler aramış ve Metternich'in ardından Avusturya şansölyesi olan Prens Schwarzenberg ile de farklı problemleri olmuştur. Bunun yanı sıra dönemin diğer siyasi simaları Friedrich Gentz, Ottenfels gibi isimlerle de arası pek iyi değildir. Bilim dünyasında da düşmanı olarak gördüğü pek çok isim vardır, örneğin oryantalist Heinrich Friedrich von Diez ile olan atışmaları dergi sayfalarına sığmamış kitaplara taşmıştır. Bkz. Heinrich Friedrich von Diez, *Unfug und Betrug in der morgenländischen Litteratur* (Halle ve Berlin: In commission der Buchh. des Hallischen Waisenhauses, 1815). Hammer de Diez'in eleştirilerine editörü olduğu dergi olan *Şark'ın Hazine*'nden cevap vermiştir.

43 Örneğin on üç yaşında bir çocuk iken babasının onu okumak için Graz'dan Viyana'ya getirirken Viyana'da kalacağını anladığındaki hislerini şöyle aktarır: "Viyana seyahati beni çok mutlu etmiş, heyecanlandırmıştı, çünkü birkaç haftalık keyifli bir gezi ve uzunca bir yaz tatilinin ardından Graz'a geri döneceğimi sanıyordum. Ancak babam Semmering tepelerini aşarken beni Viyana'da bırakma kararını açıkladığında, baba evinden ayrılmış olmanın verdiği derin acı ile gözyaşlarına boğuldum." (TPT, H. 5, s. 9). İlerleyen yaşında geçmişini düşünürken "1804'ten beri, dinimin tapınağının iki sütunu Jakin ve Boaz [gibi] Tanrı'ya güven ve teslimiyet hissini ve zihni uğraşlar ile gönül huzurunu mutluluk arayışımın en üst iki hedefi olarak göz önünde tuttuğumu görüyorum. Bazı dönemsel zorluklara rağmen hayatım boyunca bunun için çabaladım ve başardığım ölçüde mutlu hissettim." demektedir. (TPT, H. 56, s. 2). Ya da eşi Karoline'i kaybettiğinde: "Tanrı'ya olan inancın ya da inançsızlığın kendisini kanıtlaması gereken anlardan biri! Haykırdım: Ey Tanrım, canım acıyor! Ey Tanrım, kalbimden bir hayat koptu! Tanrım, sana, her şeye kadir gücüne, merhametine inanıyorum. Hikmetine ve himayene, adaletine, ahirette cezana. Âmin!" (TPT, H. 174, s. 22).

bir şekilde tekrara sürükler. Bu sonu gelmez tekrarların muhtemel iki sebebi: Metne sürekli ara verildiği için nelerin yazıldığıının unutulması ve Hammer'ın kendisini, kırgınlıklarını, uğradığını düşündüğü haksızlıkları dile getirme arzudur.

Hayatı boyunca kaynak malzemeye çok önem vermiş ve tüm gelirini kaynak toplamaya adanmış bir tarihçi olarak Hammer, dönemini ve yaşadıklarını tüm yönleriyle geleceğin tarihçilerine anlatmaya çalışmıştır. Ayrıca hatıratında anlattığı olaylara şahitlik eden mektupları da numaralandırarak tasnif etmiş ve kaynak olarak sunmuştur. Bugün bir kısmı artık ulaşılamaz olsa da hatıratına 759 belge ve mektubu, konunun geçtiği yere atıf yaparak eklemiştir.⁴⁴ Burada karşımızda kaynak gösterimi konusunda oldukça titiz bir tarihçi belirir ki Hammer çağdaşlarına kıyasla tarih çalışmalarında kaynak kullanımı ve gösterimi konusunda bir hayli öne çıkmaktadır. Yani bu çalışma prensibini olduğu gibi hayatının tarihini yazarken de muhafaza ettiğini söyleyebiliriz. Buradaki bir diğer amaç ise Hammer'ın tartışmalı konularda mektupların şahitliğine başvurarak sözünün gücünü arttırmayı arzulaması olarak yorumlanabilir. Yani Hammer iddiasını ispat etmek, anılarını belgelemek istemektedir. Elbette yeri geldiği zaman ihtiyaç duyulan mektubun el altında ve bulunabilir olmasını mümkün kılan ise Hammer'ın hayatı boyunca disiplinli bir şekilde oturttuğu arşivciliktir. Hammer'ın evinde her yılın sonunda aile efradiyla beraber o yılın mektupları, müsveddeleri ve notları ayıklanır, gereksizler yırtılır, saklanacak olanlar da belirli bir usulle istiflenir ve arşive kaldırılırdı.⁴⁵ Hammer'ın mektup arşivinde bu 759 mektubun dışında binlerce mektubun muhafaza edilmesi bu titiz tavır sayesinde mümkün olabildi.

Metnin Yapısı

Hammer hatıratını kronolojik olarak kurgulamayı hedeflemiştir ki genel olarak bu çerçeveye sadık kalmayı başarmışsa da ilerleyen yıllarla beraber geçmiş yıllara dönüşler arttığı için kronolojiye sadakat bir ölçüde zayıflamıştır. Ancak olaylar hatıratın sonuna kadar yıl yıl ilerler ve bazen o yıla damgasını vuran olay(lar) defterin başlığı olur. Örneğin birinci kitabın başlığı "Babama Dair Anılar, Şark Akademisi'ne Girene Kadar Gençliğim", on sekizincinin "1808 Yılı" iken, yirminci kitabınki sadece "Paris'te İkamet" tir. Yıllar ilerleyip kitapların numaraları arttıkça başlıklar da gittikçe uzar ve önemli doğum-ölüm, savaş, hastalık, yayın, gezi, öne çıkan kişiler gibi pek çok ayrıntıya yer verilen uzun paragraflara dönüşür. Ancak yıllar geçtikçe zamanı takip etmek zorlaşır, metinde tarihler pek sık

44 Hatıratına eklenen mektup listesi için bkz. TPT, B. 68 D.

45 TPT, H. 235, s. 2.

geçmediğinden ileri-geri gidilerek, olayların gerçekleşme sırasından tarihi kestirmek konusunda çaba göstermek gerekir. Özellikle 1845'ten sonra tarih atmama eğilimi artar ve tarih konusundaki kesinlik kaybedilir.⁴⁶

Hammer 1820'ye kadar, ayrıntılı olmasa da günlük tutar, sonraki dönemlerde ise daha çok ajandasına notlar alır. Hatıratını yazarken hafızasını tazelemek konusunda günlüğündeki bilgiler tükendiğinde daha çok ajandasına ve yıl yıl arşivlediği elindeki evraka güvenir.⁴⁷ Bu durumda pusula ve mektuplar da onun için bir hayli yol gösterici olur. Bilhassa Kontes Purgstall'a düzenli olarak her hafta yazdığı ve olan biten her şeyi anlattığı için onunla olan yazışmaları gündemi hatırlaması için ana rehber görevi görür. Tekrara genel olarak meyilli olan metin ilerleyen yıllarla birlikte eski olayları saplantılı bir şekilde tekrarlamaya başlar. Muhtemelen Hammer'ın ilerleyen yaşı onu daha çok başarısızlıklarını görür hale getirdiğinden,⁴⁸ ilgili senenin bir olayını anlatırken hatıralar arasından tetiklenen daha eski bir anı yeniden anlatılmaya başlanır. Ancak bu tekrarların haricinde hatıratta genel olarak ilk yıllar daha tafsilatlı olarak anlatılır. Bu durumda gençlik yıllarının hatırasının daha canlı olması ve 1820'ye kadar tutulan günlüklerin rehberliği etkili olmuş olabilir.

Hatırat Hammer'ın günlüklerinden çeşitli alıntılar içerir, kimi yerlerde Hammer günlüğüne referans bile verir. Bu noktada metin ben-anlatıları kaynaklarının genişletilmesi tartışmalarına ilginç bir katkı yapabilecek bir örneklik oluşturur. Hammer İstanbul'a iki kez gitmiş ve toplamda dört yıl kadar İstanbul'da kalmıştır, bu esnada günlük tutmaya devam etmiştir. İstanbul günlüklerinin objektif olan kısımlarını *Constantinopolis und der Bosphorus*⁴⁹ (*İstanbul ve Boğaziçi*) adlı

46 Höflechner 2018, c. I, s. 31.

47 Hammer 1820 yılı hakkında şunları not eder: "1820'de günlük defterlerim sona erdi ve o zamandan beri 29 yıl boyunca benim için en önemli olan olayları bir ajandaya birkaç satırla not aldım ve daha sonraları daha fazla alan ve daha kaliteli kağıt sunan yıllık olarak yayınlanan Weyman albümlerini kullandım." (Höflechner 2021, s. 880).

48 Hammer hatıratında, henüz Akademi'de öğrenci iken Türk elçiliğinin Viyana ziyareti esnasında tercümanlık görevi yaptığını ve elçinin kendisine "Sen büyük adam olacaksın!" dediğini aktarmakta ve ardından "Maalesef gerçekleşmeyen bir öngörü!" diyerek gerçekleşmeyen beklentilerinin ardından hayatının kendi gözünden nasıl görüldüğünü ifade etmektedir. (TPT, H. 7, s. 18).

49 Joseph von Hammer, *Constantinopolis und der Bosphorus: Örtlich und geschichtlich beschrieben von Joseph von Hammer. Mit 120 griechischen, lateinischen, arabischen, persischen und türkischen Inschriften*, 2 c. (Pest: Hartleben, 1822). Türkçe tercümesi: Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. I, çev. Senail Özkan (Ankara: TTK, 2011).

eserinde kullanmış, daha öznel olan bölümlerini ise hatıratına almıştır.⁵⁰ Yani demek ki tartışmasız bir ben-anlatısı türü olan günlük Hammer'e göre öznel olmalı, ancak bir ben-anlatısı olup olmadığı konusunda farklı görüşlerin bulunduğu bir seyahatname Hammer'e göre nesnel olmalıdır. Ancak diğer yandan kendi kabülüne göre Hammer öznel bir metin olan günlükten, nesnel bir kitap çıkartmıştır. Hammer'in bu yaklaşımı, Winfrid Schulze'nin ben-anlatılarının kapsamını seyahatnameleri, mahkeme tutanaklarını, hatta muhasebe defterlerini kapsayacak kadar genişletme önerisinin⁵¹ ardından gittikçe büyüyen tür tartışmalarına paradoksal bir katkı olarak önemlidir.

Hammer on bir yıl üstüne, 78 yaşında iken hatıratını yazmaya son vermesinin nedenlerini özetle şöyle sıralamaktadır: “Yaşlılığında hala aklını kullanabildiği için Tanrı'ya şükretmesi gereken herkes, ölüm şiddetle kalemi elinden çekip almadan ya da güçten düşmeden önce kendisi hakkında rapor vermeyi bırakacaktır. Konuşkanlık ve konudan sapma, diğer yaşlılar gibi benim de sıklıkla ve burada da içine düştüğüm bir yaşlılık kusuru. Beni bitirmeye iten bir diğer neden, özellikle bu yıl dikkatimi çekmeye başlayan, ellerimin ve ayaklarımın hareketini engellemese de alışılmadık bir şekilde ortaya çıkan yaşlılık rahatsızlıkları. Azalan gücüm yaklaşan sonumu açıkça ilan ediyor. Beni bu anıları bitirmeye zorlayan üçüncü bir neden ise kendim veya başkaları hakkında konuşmaya değer ilgi çekici malzemenin eksikliği. Ayrıca artık eskisi gibi, kamu işlerinin gidişatı hakkında haberleri veya toplumda olup bitenleri aktaracak anekdotları kaynağından alamıyorum ve bunları eskisi gibi aynı tamlık ve kesinlikle bildiremiyorum. Artık eski rutin ziyaretlerimi yapamıyorum ve bu nedenle ışıltılı balolara davet edilmiyorum. Işıklar gözlerimi de rahatsız ettiği için büyük saray balolarından uzaklaştım ve hiçbirine katılmadım.”⁵² Her ne kadar Hammer bu satırlardan sonra da hatıratını yazmaya devam etse de bu satırlardan anlaşılıyor ki Hammer hatıratını yazdığı on iki yıl boyunca bu metni bir yandan da yaşlı Hammer'in bir güncesine çevirmiş ve her zaman olduğu gibi buradan kendisine bir görev çıkartarak son yıllar, içinde bulunduğu sosyal çevre ile ilgili bilgi aktarımı yapmayı amaçlamıştır.

50 TPT, H. 11, s. 15-17; H. 146, s. 1.

51 Winfrid Schulze: “Ego-Dokumente - Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung ‘Ego-Dokumente’”, *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, ed. Winfrid Schulze (Berlin: De Gruyter Akademie Forschung 1996), s. 11-30. Bu makale tarafımdan Türkçeye tercüme edilmiştir, Prof. Dr. Selim Karahasanoğlu'nun editörlüğünde yayımlanacaktır.

52 TPT, H. 226, s. 3, 8, 9, 17-19.

Hammer'in Hatıratı Tarihçiyeye Ne Söyler?

Hammer'in hatıratı sadece Hammer'in şahsı ile ilgili içerik sunmakla kalmaz, 19. yüzyıl Avrupa siyasi ve entelektüel çevrelerine dair ayrıntılı bilgiler verir. Bunun yanı sıra Hammer'in İstanbul, Ege ve Akdeniz'de geçirdiği dönemi anlatan kısımlar bir hayli tafsilatlı olduğu için dönemin İstanbul'u ve Osmanlısına dair detaylı tasvirler ve yorumlar içerir.⁵³ Hammer Napolyon'un işgali esnasında Mısır'da bulunmuş, el-Ariş Antlaşması'nın ardından bölgede müttefik olarak bulunan Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa⁵⁴ ile Sir Sidney Smith⁵⁵ arasında tercümanlık yaparak her iki komutanı da yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Hatta Küçük Hüseyin Paşa ile Hammer arasında sonradan bir arkadaşlık kurulacaktı. Hammer İstanbul'da geçirdiği yıllarda şehir ve insanı ile yakinen ilişki kurma imkanı elde edecek ve hatıratında bu izlenimlerini uzun uzun aktaracaktı.⁵⁶ Peki Asya'yı "manevi anavatanı"⁵⁷ olarak tanımlayan⁵⁸ bir Avrupalı dönemin Osmanlısını nasıl görmekteydi?

Hammer ilk gençlik yıllarından itibaren Doğu ile karşılıklı bir iletişim içerisine girmiştir, yani Doğu'yu bir çalışma alanı olarak görmekten ziyade kendisini Doğu ile dolaysız olarak ilişkilendirmiş, Doğu şiiirinden ve İslam literatüründen beslediği manevi dünyasını Doğu'nun bir uzamına dönüştürmüştür.⁵⁹ Her ne

53 Hammer'in hatıratının 3, 4, 5, 6, 7, 8. Kitapları ilk İstanbul ziyareti ile Ege ve Akdeniz seyahatlerini, 12, 13, 14. Kitaplar ikinci İstanbul ikametini, 15. Kitap ise Yaş Konsolosluğunu anlatmaktadır. Yani 68 Kitaplık hatıratın 452 sayfadan müteşekkil 10 kitabı münhasır olarak Osmanlı topraklarında geçen yılları kapsamaktadır.

54 Küçük Hüseyin Paşa (1757-1803) 1792-1803 yılları arasında Kaptan-ı derya.

55 Sir William Sidney Smith (1764-1840) İngiliz amiral.

56 Hammer'in İstanbul Anıları Ömer Faruk Demirkan tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve Hammer'in hayatının İstanbul döneminin metni ayrıntılı olarak tahlil ve tetkik edilmiştir. Bkz. Ömer Faruk Demirkan, "Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'in İstanbul Anılarının Tahlili" (Yüksek Lisans Tezi), İSZU, 2022; Joseph von Hammer-Purgstall, *İstanbul Günleri: Bir Tarihçinin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, haz., çev. ve not. Ömer Faruk Demirkan (İstanbul: Kronik 2023).

57 Alm. *geistiges Vaterland*.

58 Hammer İstanbul'da iken Anadolu yakasına yaptığı ilk gezintide Üsküdar'a ayak bastığında, "manevi anavatanım" diyerek toprağı öper: "Asya topraklarına ilk kez ayak bastığımda kayıktan inip yere kapandım ve toprağı manevi vatanım olarak öptüm." (TPT, H. 13, s. 18).

59 Çağdaşlarının çoğu tarafından döneminin "yaşayan en büyük oryantalisti" olarak anılan Hammer'in "Doğu'su sonsuz bir uzam gibidir. Emperyal temeller üzerinde yükselmeyen ve kendisine has bir mecrası olan 19. yüzyıl Alman oryantalizminin önde gelen bir ismi

kadar aldığı eğitim ve profesyonel çalışma alanı dolayısıyla Türk, Arap ve İran coğrafyası onu direkt ilgilendirmiş gibi görünse de Hammer'ın Doğu'su orada bitmez, tüm Asya'ya yayılır. Hammer Doğu'nun mistisizminden ve sınırsız hayal gücünden beslenen ve kendisini bu dünyaya eklemleyen bir romantiktir. Ama bunun yanı sıra ilmî değerlendirmelerinde bir o kadar nesnelidir. Örneğin bir diplomat ve tarih yazarı olarak Osmanlı Devleti'nin durumunu değerlendirirken İmparatorluğun içine girdiği çıkmazları aşamayacağına ve yakın zamanda yıkılacağına hükmeder. Ancak İstanbul'da iken bu kadim medeniyetin merkezinde olmaktan duyduğu huzuru her fırsatta dile getirir, hatıratın okuyucuları Hammer'ın İstanbul'da iken “gerçekten evindeymiş gibi” hissettiğini hissederler. İstanbul'a gemi ile ilk girişinde boğazın ve Haliç'in onu karşılarken sunduğu tabloyu coşku içinde anlattıktan sonra duygularını “büyüledim, hayrete düştüm ve hayran kaldım”⁶⁰ diyerek tasvir eder. Pera'daki elçilik sarayında görevli iken buradaki sayfiye evlerine yakın olmak ona “boğazın büyüsunü”⁶¹ tam anlamıyla sunar.

Hammer İstanbul'un sakinlerini ruhlarına göre ayrı ayrı değerlendirir. Onun hatıralarında, klasik olarak dönemin Avrupalı seyyahlarının Doğu notlarından alışık olduğumuz üzere tembel ve kifayetsiz Doğulular ve Doğu'daki asil ve çalışkan Avrupalılar karşıtlığı yoktur; Hammer'e göre insanlar ve onları oldukları kişi yapan vasıfları vardır. Gerek Türklerle, gerek Avrupalılarla ilgili yorumlarında kişileri hasletlerine göre yüceltir ya da yerer. Örneğin kendisinin de bir üyesi olduğu Pera cemiyetini de çoğu zaman eleştirir ve hatta Peralı kadınları genel olarak basit bulur, hatıratında bu kadınların ahmaklıklarını gözler önüne serdiğini düşündüğü pek çok anekdot aktarır. Diğer yandan yukarıda değindiğimiz gibi yakın temasta olduğu Sadrazam Yusuf Ziya Paşa ve Kaptan-ı derya Küçük Hüseyin Paşa onun için kişisel olarak kıymetli olsalar da devletin içinde bulunduğu zafiyet durumundan

---

olarak Hammer, çağdaşı Romantiklerden ilham alan ve Doğu dillerinden yaptığı çevirilerle bu Romantiklere ilham veren, Aydınlanma öğretisiyle pozitifizme teslim olmuş ve devrimler ve kıta savaşlarıyla büyük bir buhrana girmiş olan Avrupa'nın aradığı çıkışı ancak kadim Doğu'nun bilgisinin sunabileceğine inanan bir karakter olarak karşımızda durur. Bu çalışmanın sınırları dışında kalması hasebiyle burada değinilmemiş olsa da 19. yüzyıl Alman oryantizminin özgün karakteri ve Hammer'ın bu tablodaki yeri için bkz. Tuğba İsmailoğlu Kacı, “Siyaset, Diplomasi ve Edebi-Fikri Akımlar Üzerinde Yükselen Bir Alan Olarak XIX. Yüzyıl Alman Oryantalizmi”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (2023) [Dr. Recep Yaşa'ya Armağan], s. 2778-2836.

60 Alm. *Ich war geblendet, erstaunt, entzückt*. TPT, H. 11, s. 19-20.

61 Alm. *der ganze Zauber des Bosporus*. TPT, H. 12, s. 1.

sorumlu tuttuğu kişiler arasında onlar da üst sıradaki yerlerini alırlar.⁶² Ayrıca Ramazan bayramında saraydan Sultan Ahmet camisine gerçekleşen sultanın alayının onda yarattığı izlenimleri aktarırken, o şatafatın en önemli unsurları olan yeniçerilerin ailelerinden kaçırılmış ve hayatta kalmak için itaat etmekten başka çareleri olmayan Hristiyan çocukları olduklarını ve tüm bu gösterinin despotizmin kusursuz bir teşrifatı olduğunu söyledikten sonra,⁶³ konuyu hemen Cizvitlere getirmesi ve Cizvitleri de Papanın yeniçerileri olarak anması onun tıpkı insanlarda olduğu gibi, Doğu'nun ve Batı'nın pratiklerinden ziyade, kendi terazisinde doğru ve yanlış işler ayrımı yaptığını göstermektedir.

Sultanın huzuruna kabul edildiğinde gerçekleştirilen seremoniyi, yeni tamamlanmış bir üç güvertelinin sultanın da iştirak ettiği bir törenle denize indirilmesini, Hibetullah Sultan'ın azametli düğün alayını, Hasköy'deki bir Yahudi düğününü, Heybeliada'da geçirdiği yaz aylarını tüm ayrıntılarıyla tasvir ederken onda oluşan hisleri ve düşünceleri de aktarır. Perâdan Bahçeköy'e doğru yapılan at gezintileri rutin eğlencesini oluştururken Hasköy'deki mühendishanenin yanı sıra matbaa, kütüphaneler ve kitap pazarları ilgisini en çok çeken yerlerdir. Abdülhamit Kütüphanesi'nde çalışırken duyduğu huzuru başka hiçbir kütüphanede duymadığını söyler. Kahvehaneler, dönerciler, helva, kaymak ve şerbet satıcıları oldukça dikkatini celbeder ve bu lezzetleri çok sever.

Perâdan Büyükdere'ye giderken bir saatlik mesafedeki Kaptan Paşa tarafından inşa ettirilmiş Levent Çiftliğine doğru Nizam-ı Cedid Kışlası'na yaptığı at gezintisi ve saray, saray bahçeleri ve harem yaz aylarında Beşiktaş'ta iken cariyelerin dairelerini görme bahtiyarlarına eriştiği gezilerini büyük zevkle anlatır.⁶⁴

Türklerin arasında yaşarken sık sık duyduğu "Allahu Ekber", "Allah Kerim", "Tevekkeltü al'Allah", "Estağfurullah", "Lâ havle ve lâ kuvvete" ifadeleri ona huzur verir ve Müslümanların bu ifadelerine tüm kalbiyle katıldığını söyler. Dini

62 TPT, H. 12, s. 19-20.

63 Hammer'in yaşadığı dönemde cari olmayan devşirme sistemini bu kadar canlı bir şekilde tasvir etmesi onun tarihçi karakterine atfedilebilir. Zira aynı durum o dönemde Cizvitlerin pozisyonu için de geçerlidir. Cizvitler de Karşı-Reform döneminde elde ettikleri ayrıcalıkları 1773 senesinde Papa tarafından tarikatın kaldırılmasıyla kaybetmişlerdir. Her ne kadar bu karar 1814'te tersine çevrilmiş olsa da Cizvitler eski güçlerine tekrar kavuşamamışlardır. Yani Hammer 1799/1800 yılları için bu satırları kaleme alırken tarihi nitelik kazanmış olmalarına rağmen, her iki vakanın da Hammer için halen canlılığını korumakta olduğu görülmektedir.

64 TPT, B. 3, 4.

duygularına ve dünya görüşüne, yani hayatına Doğu şekil vermektedir. Kendi sözleriyle “kendisini Doğu dünyasının bu yeni imgeler denizine bırakmıştır ve her dalganın yeni bir hayata dönüştüğü bu denizde büyük bir saadet içinde yüzmektedir.”⁶⁵ İlk kez Türk kıyafetleri giyip, başına tercüman ve doktorların taktığı kalpaktan takarak sokağa çıktığı günü tarih düşer: 8 Eylül 1799.

Mühür ve tıslımlara çok düşkündür, saat kösteğine mühür ve nazarlık takma modası olduğunda saatine yedi tane takar. Saat kösteğinde takılı mühürlerin ikisinde “inancımın iki kutbu”⁶⁶ dediği “inşallah” ve “maşallah” duaları hakkedilmiştir. Üzerlerine beyitler hakkedilmiş yüzükler ve mühürler yaptırır, bunları kimi zaman dostlarına hediye eder, kimi zaman kendisi kullanır. Ebcet hesabının doğruluğuna ve insanın hayatı üzerindeki etkisine çok inanır ve hatıratında olayların sonuçlarını değerlendirirken kimi zaman bu hesabın olumlu ya da olumsuz gücüne bağlar. İslam kültüründe sembolik değerleri olan sayılar onun hayatının matematiksel izleği gibidir. Örneğin kendi hayatında yedi sayısının kader anlarını belirlediğini düşünür, yediler ona hep büyük kararlar, yolculuklar, yeni dönemler, ya da üzüntü ve sonlar getirmiştir. Başka bir örnek olarak insanın tarih üzerine yazabilmesi için belirli bir olgunluğa gelmesi gerektiğini düşündüğünden ilk tarih çalışması olan *Geschichte der Assassinen*'i⁶⁷ (*Haşhaşiler Tarihi*) yazmaya peygamberlik yaşı dediği kırkta başlaması zikredilebilir.⁶⁸ İnsanın yolunun üst bir yazgı tarafından belirlendiği ve insanın bu yolu yürümeyle yükümlü olduğu hissi hatırat boyunca gittikçe güçlenir. Hammer günlük rutini haline getirdiği ibadetlerinde Tanrı'dan bu yolu aydınlatmasını, ondan yardımını esirgememesini, kendisine rahmet ve merhamet etmesini diler.⁶⁹

65 TPT, H. 12, s. 3.

66 Alm. *die beiden Pole meiner Religion*.

67 Joseph von Hammer, *Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen* (Stuttgart ve Tübingen: J. G. Cotta, 1818). Türkçe'ye tercüme edilirken “Suikastçıların Tarihi” ibaresi kullanılmıştır. Türkçe Tercümesi: Joseph Freiherr von Hammer Purgstall, *Doğu Kaynaklarından Edinilen Bilgiler Işığında Suikastçıların Tarihi*, çev. Veysel Tekelioğlu (İstanbul: Panama Yayıncılık, 2022).

68 TPT, H. 92, s. 5.

69 Hammer günün yedi vaktinde çekilecek ve kendisinin de tesbihatında bulunan virtlerini şu üst başlıklar üzerinden bölmüştür: İnşallah, bismillah, estağfurullah, euzubillah, elhamdilillah, subhanallah, maşallah. (Joseph von Hammer-Purgstall, *Zeitwarte des Gebetes in sieben Tageszeiten. Ein Gebetbuch arabisch und deutsch. Dem Andenken meiner seligen, innigst geliebten Gattin Caroline geweiht, vollendet am 22. Julius 1844, dem acht und vierzigsten Geburtstag Carolinens* (Viyan: Strauß und Sommer, 1844).)

Hayatının tüm iniş çıkışları ve Hammer'in hırslı ve mağdur karakterinin ürettiği gerilimler dolayısıyla gergin bir metin olan hatıratın dili, Hammer'in başına hastalık, ölüm gibi büyük acılar geldiğinde, örneğin 4 yaşındaki kızını ve eşinin ardından kıymetlisi, 22 yaşındaki oğlunu kaybettiğinde,⁷⁰ ki bu acılar Hammer'e göre Tanrı'dan gelmişlerdir, büyük bir teslimiyet ve sükûnet gösterir ve Tanrı'ya sığınır.⁷¹ Bu dönemde tesbihat ve zikirlerden oluşan Arapça dua kitaplarından derlediği Fatiha suresi ile başlayan dua kitabındaki virtler onun günlük avuntuları olur. Teselliyi Rabbinde ve çalışmakta aramaktadır. "Çalışmak gönlün dermanıdır."⁷² Arapça atasözünü rehber edinerek kendisini meşgul etmeye çalıştığını söyler.⁷³ İnsanlarla sürekli kavga halinde olan Hammer, Tanrı ile sonsuz bir barış içindedir.⁷⁴ Hammer'in Tanrısı İslam'ın Allah'ıdır, o dualarını Allah adıyla yapar. Yaşı ilerleyip bedeni artık eskisi gibi onun sınırsız çalışma isteklerine cevap veremez hale geldiğinde Yusuf Suresi'nin 28. ayetinden bir bölümü diline dolar: "Sabrı-ı cemil ve Allah yardım edecektir."⁷⁵ "Size şer görünende hayır vardır." ayeti de hayatının iniş-çıkışlı dönemlerinde onu avutmaktadır. Esmâ'ül-hüsna da önemli dualarının arasındadır, örneğin Fransızların yenilgiye uğratılmasının ardından Viyana'da yapılan şenliklerde rutin duaya iştirak etmektense o içinden esmaları çeker.⁷⁶ Her daim İslam ve kadim Doğu kültürünün sunduğu o "ötelere" ulaşma duygusunun peşindedir. Misalen Mısır'da iken karanlık çöl gecelerinde ay ışığı altında dinlediği

70 "Bu yılki günlüğümde sık sık Arapça Tanrı'ya sığınma duaları tekrarlanıyor. Masum eşimin ve oğlumun hayatının başışlanması için Tanrı'ya olan yakarmalarımın başarısız olması, Tanrı'ya olan inancımı sarsmadı." Bu dönemde günlüğünde şunlar yazmaktadır: "Tanrı nasıl isterse, hamd ve şükür onadır. Oğlum şimdi Tanrı'da, biz Tanrı'yız ve Tanrı'ya geri dönüyoruz." Kendisini Hz. Muhammed'in "Ölmeden evvel ölünüz." sözünün vücut bulmuş hali olarak görmektedir. (TPT, H. 187, s. 1; H. 189, s. 6; H. 190, s. 22; H. 191, s. 15).

71 Hammer'in Sabah duası: "Sonsuz ışık, söz ve ruh, Olmamı nasip et. Doğru, hakiki ve saf. Düşüncelerde, sözlerde ve dürtülerde. İnanç, ümit ve sevgi sayesinde Hakkımdaki hükümle hoşnut olmamı Senin de benden hoşnut olmanı..." Akşam Duası: "Sonsuz, yüce, mutlak güç sahibi Tanrım! Beni günün sıkıntılarından koruduğun gibi Gecenin [şerrinden] Ve tüm belalardan [koru]. Tüm günahlarımı affet. Gerçek huzuru sende bulmamı nasip et." TPT, H. 115, s. 9.

72 Alm. *Beschäftigung die Seife des Herzens*.

73 TPT, H. 176, s. 5-9.

74 Hammer'in dini inancı uzun bir tartışma konusu olduğu için burada girilmemiştir. Ayrıntılı Bilgi için bkz. Kacır, *Hammer: Doğu'nun Kaşifi*, Din Algısı Bölümü.

75 Alm. *Schöne Geduld und Gott wird helfen*. TPT, H. 226, s. 9, 17; H. 229, s. 1.

76 TPT, H. 93, s. 17.

sohbetlerden sonsuz bir haz duyar, ancak onu o noktada anlatılan hikayelerin yanı sıra çölün çocuklarıyla o anı paylaşıyor olmak daha çok heyecanlandırmaktadır.⁷⁷

Hammer yaşamı boyunca sürdürdüğü Doğu ile bütünleşme çabasını ölümünden sonra da devam ettirmeye çalışmış gibidir. Henüz hayatta iken yaptırdığı ve yıllarca ailesiyle birlikte aynı çatı altında yaşadıkları bir Şark âliminin türbesini andıran mezarı onun bu konudaki son çabası olarak görülebilir. Bildiği on dilden çeşitli metinlerle süslediği mezarına “İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râci`ûn” ve “Kullu nefsin zâikatu`l-mevt” ayetlerini nakşettirmiştir ve mezarında “Yusuf” adını kullanan Hammer ziyaretçilerinden dua istemektedir: “Ziyaretten murad ancak duadır. Bugün bana ise yarın sanadır.”⁷⁸ Hammer her ne kadar zihnen bir Avrupalı olsa da ruhen bir Şarklı gibidir.

Her ben-anlatısı gibi Hammer’in metni de yaşadığı döneme dair çok ilginç konularda veriler sağlar. Örneğin Avrupa açısından Hammer’in yayınevleri ile yazışmalarından dönemin kitap basım süreçleri ve sorunları, Aydınlanmanın en önemli taşıyıcılarından olan salon toplantılarının ortamları, sohbet konuları ve hatta dedikoduları, kadın-erkek ilişkisinin doğasına kadar sayısız konunun Hammer’in gözünden nasıl görüldüğünü görürüz. Ancak burada Hammer’in yargılarının yanı sıra Hammer’in içinde yaşadığı toplumun yargıları ve Hammer’in bunlarla kurduğu bağ metnin bize sunduğu daha da kıymetli verilerdir. Dolayısıyla bu türden metinler kurumsal ve kültürel değerlerin işlevini daha fazla araştırmak için hem bir fırsat hem de bir zorunluluk doğurabilir. İnsanların varlığı nasıl anlamlandırdıklarını veya varlıkla nasıl ilişki kurduklarını, insanlarla, kurumlarla, kendi bedenleriyle ve nesnelere ilişkilerinin hayatlarının farklı noktalarında nasıl işlendiğini ve hatta kimi zaman içinde yaşadıkları toplumun yargı ve geleneklerini nasıl deneyimleyip direndiklerini göstermeye hizmet edebilir.⁷⁹

İçerik, Hammer’in kişisel özgeçmişinin çok ötesine geçmekle beraber sadece dönemin bilim dünyasıyla sınırlı kalmaz, sosyal ve toplumsal yapının yanı sıra bir devlet kaçılarıyasının günlük yaşamı, diplomatik sistem, Osmanlı-Habsburglar arasındaki ilişkiler, İstanbul’daki Orta Elçiliğin işleyişi, diplomatik seyahatler gibi

77 TPT, H. 26, s. 5-8.

78 Başucu kitabesinde “Bir hoş bülbül geldi cihâne Uçtu ahirete çu-pervâne“, ayakucu kitabesinde “Huve’l-Hayyu El-merhûm vel-mağfûr El-muhtâc ilâ rahmeti Rabbihi’l-Afuvvu’l-Gafur Mütercimü’l-sineti’s-selâseti Yûsuf bin Hammer Li-ruhihi zikr-i cemil“ yazmaktadır.

79 Mary Fulbrook ve Ulinka Rublack, “In Relation: The ‘Social Self’ and Ego-Documents”, *German History*, 28/3 (2010), s. 272.

idari yapının pratik işleyişine dair pek çok konuya ışık tutar. Tüm bu bilgiler o zamanlar yüksek rütbeli bir devlet memuru olarak sosyal ve bilimsel hayatın içinde yer alan ve aynı zamanda Hofburg Sarayı'nın⁸⁰ önde gelen isimleri Metternich, Kolowrat,⁸¹ Arşidük Johann,⁸² Arşidüşes Sophie⁸³ ve daha pek çok önemli kişiyle on yıllardır yakın ilişkide olan ve dolayısıyla Avusturya İmparatorluğu'nda perde arkasında olup bitenleri gören bir kişinin ağzından gelmektedir.⁸⁴ Ancak Hammer'ın hatıratı ben-merkezlidir, yani hayatından geçen önemli insanları illa ki metne almak için yazmaz. Kendisi ile ilgili bir olayı anlatırken ya da o kişilerle ilgili belirtmek istediği bir kanaati varsa o insanlar metne girerler ve yeri geldiğinde Hammer'ın onlarla ilgili tasvir ve yorumlarını duyarız.

Hammer hatıratında oldukça samimi ve açıktır. Metnin başında okuruna ne yaşandı ise onu anlatacağını vaat eder. Örneğin eşinin vefatından sonra, anılarını sadece okuyucu üzerinde yaratacağı etkiyi hesaplayarak yazsaydı, eşinin ölümü ile ilgili kısımları atlayacağını, tekdüzelik suçlamalarından kaçınmak ve popüler değişim ve çeşitlilik izlenimi yaratmak için kendisini ve okurunu daha heyecanlı olaylar anlatarak sürükleyebileceğini, her şeyden önce, duygularını sadakatle sunmak, aklının ve kalbinin hakiki bir hikayesini anlatmak istediğini ve bu nedenle, arzu edilen çeşitlilikten bağımsız olarak, hayatının en büyük talihsizliğini⁸⁵ derin bir hüznün

80 Habsburg ailesinin İmparatorluk sarayı olarak kullandığı Viyana Sarayı.

81 Kont Franz Anton von Kolowrat-Liebsteinsky (1778-1861) devrim destekçisi olan, İmparator I. Ferdinand'ın Naiblik Konseyinde bulunan, 1848 Devrimi sonrasında ise İmparatorluk bakanlarından olan siyasetçi.

82 Arşidük Johann von Österreich (1782-1859) İmparator I. Franz'ın kardeşi.

83 Sophie Friederike von Bayern (1805-1872) İmparator Franz Joseph'in annesi.

84 Höflechner 2018, c. I, s. 32 v.d.

85 Hammer anılarında bir yandan da günah çıkartıyor gibidir. Bunun en iyi örneklerinden birisi eşi Karoline'in ardından girdiği uzun yas dönemini anlatmaktaki ısrarıdır. Hammer yoğun çalışma temposu sebebiyle ailesine pek vakit ayıramayan bir kişi olmanın yanı sıra eşine çok da sadık olmayan bir koca idi. Bunu Hammer'ın çağdaşlarının metinlerinden ve mektuplarından da öğrenebiliyoruz, ama bize bunları açık yüreklilikle anlatan yine Hammer oluyor. Hatıratında Hammer'ın asıl vicdan yaptığı şey Karoline hasta iken başka genç kadınlarla gönül eğlendirmesi gibi görünüyor. Hammer hatıratını yazarken geriye dönüp baktığında, bu olaylar onun başa çıkmasını daha da zorlaştırıyor ve Karoline'in ölümüyle ilgili suçun büyük kısmını kendisine atfediyor: "Ben çok mutluysen Karoline'in büyük acılar çektiği gerçeğini sık sık uzun uzadıya düşündüm, ancak bu herhangi bir sonuca götürmedi. İyi bir evlilikte erkek ve kadının yalnızca bir ruhu, tek bir bedeni olduğu için, tartışmasız daha iyi olan taraf olarak, çektiği acılarla diğer daha kötü yarının suçlarının kefaretilerini masumca ödemeli miydi?" (Höflechner 2021, s. 1536).

içerisinde anlatmaya devam ettiğini söylemektedir.⁸⁶ Hammer aklını ve ruhunu tüm çıplaklığıyla ortaya koymak için duygularını olduğu gibi anlatmayı tercih etmiş ve kendisini ortaya koymaktan çekinmemiştir. Bu paylaşım okur ile Hammer arasındaki duygudaşlığı büyütürken mesafeyi azaltır.

Hatıratında “Bu anılarımda kimseyi kayırmadan gerçekleri yazdığım için, kendimi kayırmak ya da olduğumdan daha iyi görünmek gerçekten alçaklık olur. Başkalarını sakınmayan kimsenin de kendini sakınma ya da başkalarından onu sakınmasını bekleme hakkı yoktur.”⁸⁷ diyen Hammer, eşi Karoline’in kendisine acı veren bir mektubunu ekler. Bu eski mektuptaki sitemler, artık bir dul olan yaşlı otobiyografi çok duygulandırır ve eski günlüğünün o gün ile ilgili kısmında konunun mevzu bahis dahi edilmemesinden hareketle, o gün bu mektubun derin anlamını kavrayamadığını ve şimdi artık ölmüş olan karısının ardından o gün duyması gereken pişmanlığı asıl şimdi, o satırları hatıratına yazarken duyduğunu söyler. Bu türden pek çok örnek sunan hatırat türü metinlerde, burada da görüldüğü gibi, aslında iki Hammer var gibidir. Olayları yaşayan Hammer, ki bu artık geçmişte kalmıştır; bize olduğu kadar yazara da uzaktır. Bir de olayları yazan Hammer: Bu örnekten hareketle yaşayan genç Hammer için çok da bir anlam ifade etmeyen bir olay, yazan yaşlı Hammer için nedamet getirilmesi gereken üzücü bir anıya dönüşüyor. Yani aynı olayı, aynı kişi, araya giren mesafenin ardından tamamen farklı işliyor ve yorumluyor. Dolayısıyla aslında bir hatıratta olan şey, yazar her ne kadar uzun bir hikayeden bahsediyor olsa da yazarın yazdığı andaki var oluşunu okuruna sunuyor olmasıdır. Hatta bu örnekte Hammer’i o geçmişteki haline götüren iki kayıt, Karoline’nin mektubu ve Hammer’in günlüğü olmasa Hammer’in hafızasının bu hikayeyi bambaşka bir şekilde yeniden yazma ihtimalini dahi göz önünde bulundurmak gerekir. Karşımızda içten içe kendisine karşı çok da verici olmadığını hatırladığı ölmüş karısının hatırası karşısında acı çeken bir adamın artık geri alamayacağı bir hatası ile olan yüzleşmesi duruyor. Mektup ve günlük Hammer’i elinden tutup olayın yaşandığı güne götürmese, belki de yaşlı Hammer’e hafızası oyun oynayarak hikayeyi olmasını istediği gibi baştan yazdırabilir ve karşımızda aslında tüm dürüstlüğü ile durmak isteyen yazarımız bu yoldan ayrılabilirdi. Çünkü geçmiş, her düşündüğümüzde yeniden kurgularız ve çoğu zaman bu değişen kurgunun farkında bile değilizdir. Belki de bunun farkında olan Hammer bu yüzden geçmişe dair evrakın saklanmasına bunca önem veriyor ve bu olayda eski mektupların şu andaki bize karşı tanıklıklarının önemini kendisi şöyle anlatıyordu: “Son

86 TPT, H. 176, s. 1-2.

87 Höflechner 2021, s. 1482.

zamanlarda, bize karşı tanıklık etseler bile, ilginç mektupları yok etmemenin uygun olduğu konusundaki inancımı güçlendirdi; içeriği genellikle yazıldığı sırada aşırı bir yanılısamayla anlaşılmasa da öyle bir an gelir ki ne yazık ki burada olduğu gibi, ancak yazarın ölümünden sonra, gerçek söz ortaya çıkar ve adalet, burada olduğu gibi, utanma ve tövbe ve okuyucunun ıslahı ile görevini yerine getirir.”⁸⁸

Dolayısıyla metnin samimiyeti bir yandan da Hammer’ın eleştirisi konusunda kendisine karşı da acımasız olmasıyla ilgilidir, Hammer kendisini ve kendi karakterinden kaynaklanan yersiz ve fevri davranışlarını çokça eleştirir. Okuyucusunu bu yakınlıkta tuttuğu ve ona da kendisini eleştirme hakkı verdiği için olsa gerek geçmişine nemli gözlerle bakan yaşlı metin yazarı ile okur arasındaki empati gittikçe güçlenir, okur Hammer’ın gelişen olaylar karşısındaki bir sonraki hamlesini tahmin etmeye başlarken, muhtemel uygunsuz bir çıkışın “haklı bahanelerini” de kendi içinde hazırlar. Dolayısıyla türün diğer örnekleri gibi Hammer’ın hatıratı da tarihçiden bir hayli dikkat bekleyen, tuzağı oldukça bol bir metin olarak karşımızda durmaktadır.

Hammer’ın uyumsuzluğu ve huzursuzluğu her ne kadar Metternich sisteminin ideallerini paylaşmayan bir Metternich bürokratu olarak yanlış zamanda yanlış yerde yaşamış olmaktan kaynaklanıyor gibi görünse de aslında bu daha çok onun karakteri ile ilgilidir. Düşmanı bol ve çatışmacı bir metin olan hatıratta pek çok kişi ile ilgili olumsuz ve suçlayıcı yorumlar okuruz ve her durumda haklı olan Hammer’dır. Ancak bu yorumlar bizi bahsi geçen kişiler hakkında hüküm çıkarmaktan ziyade Hammer hakkında fikir sahibi olmaya itmeli. Aslında bir ben-anlatısında yazarın ne yazdığından çok, neyi nasıl yazdığı ya da neden ve hangi sebeple yazmadığı asıl önemli olan mevzu olduğundan burada da Hammer’ın içinde bulunduğu çatışmaların büyük kısmının da onun algısından ve yaklaşımından kaynaklandığı izlenimi doğar. Yani aslında Hammer bize tavrıyla kendisi ile ilgili pek çok şey söylemektedir.

Tüm bunlardan sonra bu hatırat, bu kadar çatışmacı bir karaktere sahip bir kişi olarak Hammer’ın hayatta iken galip gelemediklerine öldükten sonra galip gelme çabası olarak yorumlanabilir mi? Daha önce de değindiğimiz gibi Hammer hatıratını geleceğin tarihçileri için bir kaynak olarak görmekte ve gelecek nesillerden muhtemel biyografilerine “yazılmasını arzu ettiği Hammer” için bir malzeme bırakmaktadır. O halde Hammer’ın bu tavrı “bir tarih yazarının tarihe müdahale etme çabası” olarak görülebilir mi sorusu da gittikçe anlam kazanmaktadır.

88 Höflechner 2021, s. 1482.

Sonuç

Hammer'in hatıratı, ben-anlatıları içerisinde öne çıkan "hatırat" türünün önemli bir örneği olarak karşımızda durmaktadır. *Hayatıma Dair Hatıralar* başlığı altında şekillendirilen metinde yazar, siyasi ve ideolojik olarak çalkantılı bir dönemde, "eski Avrupa"nın dönüştüğü sancılı bir süreçte yaşamış olmanın hayatına yansımalarını arka fonda hep hissettirir. Bu yeniliklerin sadece idari ve siyasi alanlarla sınırlı kalmamasıyla, bilim ve sanat dünyasında, oryantalizm çalışmalarında veya tarihyazıcılığında açılan yeni ufuklar yazarın hayatının gündemini belirleyen ana unsurlara dönüşür. Diğer yanda Doğu ile Batı arasında, ama aynı zamanda her iki kültüre aidiyet hisseden yazar, bu kültürlerin, bilhassa Batı'nın Doğu'ya karşı duyduğu ilginin merkezinde kalır ve bu süreci inşa eder. Özetle her alanda bir "geçişler" dönemi olarak görebileceğimiz Hammer'in hayatı, hatıratında renkli bir mozaik dönüşür. Tüm bu karmaşanın ortasında sivri karakteriyle duran yazar, hayallerini ve hayal kırıklıklarını, başarılarını ve başarısızlıklarını, sevgilerini ve nefretlerini, genellikle uçlarda olan duygularını okuyucusuna uzun uzun anlatır. Duygularla örülmüş bu metin dönemin yaşayan bir portresine dönüşür.

Hammer'in pek çok karakteristik özelliğini metinden çıkartabiliriz: Disiplin, inatçılık, dik kafalılık, her şeye rağmen yılmayan bir dürüstlük, çapkınlık. Örneğin disiplin konusunda hayatı boyunca sabah 4'te ya da daha erken saatte kalkma rutinini yaz aylarındaki bazı bilinçli istisnalar dışında tüm hayatı boyunca devam ettirdiğini görmemiz yazarın bize kendisini anlatırken disiplini bir vasfı olarak dile getirmemesine rağmen emin olduğumuz bir karakter özelliğine dönüşür. Diğer yandan Hammer kendisinin dik kafalı ve inatçı olduğunu düşünmese de biz hayatı boyunca başından geçen olaylar karşısında sergilediği davranışlarıyla karşımızda inatçı ve dik kafalı bir insan görürüz. Hatta o kadar ki Hammer bize bu olayları kendi gördüğü gibi anlattığı için muhatabı olan biz gelecek kuşakları da farkında olmadan oradaki haklılığına ikna etmeye çalışır. Yani ona ikna olmamız konusunda dahi inatçıdır ve bu sefer inadı yüzyılları aşar.

Hammer hatıratında bize 19. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı ve Avusturya topraklarındaki hayatı pek çok yönüyle resmeder ve kendisini o tablonun içine yerleştirir. Çok dilli, çok kültürlü, çok meslekli, çok vatanlı, yani çok renkli bu 19. yüzyıl entelektüelinin hatıratı Hammer'in de söylediği gibi, gerek edebiyat tarihçilerine gerek tarihçilere söyleyecek çok sözü olan bir metindir.

Kendisini Doğulu Olarak Hisseden Bir Oryantalistin Ben-Anlatısı: Hammer'in Hatıratı

Öz ■ Avusturyalı oryantalist, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'nin yazarı Baron Joseph von Hammer-Purgstall'ın (ö. 1856) el yazısı ile 5904 sayfa yekununda bir hatıratı bulunmaktadır. Hammer, altmış yedi yaşında iken yazmaya başladığı bu hatıratı, on iki yıl boyunca her yaz altı haftasını ayırarak tamamlamıştır. “Yaşayan en önemli oryantalist” olarak saygı gördüğü bu yıllarda, Hammer'in biyografisini yazmak isteyen pek çok meslektaşı ve arkadaşı olmuş, ancak kendisi yaşadıklarını temize çekme fırsatı olarak gördüğünü anladığımız bu hikâyeyi bizzat anlatmak istemiştir. Gerek Hammer'in bir tarihçi olarak kendisini gelecek kuşaklara anlatma çabası, gerek metnin on iki yıl boyunca fasıllarla yazılmış olması bu hatıratı ilginç bir karakter kazandırmıştır. Hammer hatıratını sağlığında yayımlanmamış, ancak kendisinden sonra yayımlanmasını istemiştir. Ayrıca hatıratında anlattığı olaylara şahitlik eden mektupları da numaralandırarak tasnif etmiş ve kaynak olarak sunmuştur.

Kendi beyanıyla “ilerleyen yaşı ve yazılacak başka önemli konu kalmaması sebebiyle” yetmiş sekiz yaşında hatıratını yazmayı tamamladığında yirmi dört sayfalık formarlardan oluşan iki yüz kırk altı defter doldurmuştur. Hammer, Almanca olan hatıratını yazmaya “Bismillah” ile başlar ve “Elhamdulillah temme bi-inâyetillâh” diyerek tamamlar. Kendisini “ruhen bir Şarklı” olarak hisseden, Asya toprakları için “manevi anavatanım” diyen, gündelik rutinine kimi ibadetler de dahil olmak üzere Türk-İslam geleneğine ait ritüelleri ekleyerek hayatını bir Doğulu gibi yaşamaya çalışan Hammer'in elinden çıkmış bu metin Osmanlı ben-anlatıları çalışmaları için ilgi çekici bir noktada durmaktadır. Bu çalışmada kendisini iki dünya arasında konumlandırmış çok yönlü bir 19. yüzyıl entelektüelinin metnini nasıl anlamalıyız sorusu üzerinden gidilmiştir.

Anahtar kelimeler: Joseph von Hammer-Purgstall, Hatırat, Oryantalizm, Osmanlı Tarihçiliği, 19. Yüzyıl Avrupa Tarihi, Entelektüel Tarih.

Kaynakça

Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), XVI, 1882.

Andermann, Ulrich: “Geschichtsdeutung und Prophetie. Krisenerfahrung und -bewältigung am Beispiel der osmanischen Expansion im Spätmittelalter und in der Reformationszeit”, *Europa und die Türken in der Renaissance*, ed. Bodo Guthmüller ve Wilhelm Kühlmann, Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2000, s. 29-54.

Barbarics, Zsuzsa: ““Türk ist mein Nahm in allen Landen...” Kunst, Propaganda und die Wandlung des Türkenbildes im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54/2-3 (2001), s. 257-317.

Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich (BLKÖ), VII, 1861.

Blätter für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde, 10.12.1856.

- Dekker, Rudolf: "Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History", *Memoria y Civilización*, 5 (2002), s.13-37.
- Demirkan, Ömer Faruk: *Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall'in İstanbul Anılarının Tahli*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İSZU, 2022.
- Die Presse*, 2.12.1856.
- von Diez, Heinrich Friedrich: *Unfug und Betrug in der morgenländischen Litteratur*, Halle ve Berlin: In commission der Buchh. des Hallischen Waisenhauses 1815.
- Fulbrook, Mary, Ulinka Rublack: "In Relation: The 'Social Self' and Ego-Documents", *German History*, 28/3 (2010), s. 263-272.
- Gräf, Holger Th.: "'Erbfeind der Christenheit' oder potentieller Bündnispartner? Das Osmanenreich im europäischen Mächtesystem des 16. und 17. Jahrhunderts - gegenwartspolitisch betrachtet," *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22.-25. September 2004*, ed. Marlene Kurz, Martin Scheutz, Karl Vocelka v.b., Viyana: Oldenbourg 2005, s. 37-51.
- Hammer-Purgstall, Joseph Freiherr von: *İstanbul Günleri. Bir Tarihçinin Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, hazırlayan, çeviren ve notlandıran Ömer Faruk Demirkan, İstanbul: Kronik 2023.
- ..... : *Erinnerungen aus meinem Leben: 1774-1852*, ed. Reinhart Bachofen von Echt, Viyana: Hölder-Pichler-Tempsky 1940.
- ..... : *Erinnerungen aus meinem Leben*, Typoskript, Archiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Murstaetten: 1934.
- ..... : *Khlesls, des Cardinals, Director des geheimen Cabinets Kaiser Mathias, Leben*, 4 c., Viyana: Kaulfuß und Prandel 1847-1851.
- ..... : *Zeitwarte des Gebetes in sieben Tageszeiten. Ein Gebetbuch arabisch und deutsch. Dem Andenken meiner seligen, innigst geliebten Gattin Caroline geweiht, vollendet am 22. Julius 1844, dem acht und vierzigsten Geburtstage Carolinens*, Viyana: Strauß und Sommer 1844.
- ..... : *Gemäldesaal der Lebensbeschreibungen großer moslemischer Herrscher der ersten sieben Jahrhunderte der Hidschret*, 6 c., Leipzig ve Darmstadt: Leske 1837-1839.
- ..... : *Geschichte der osmanischen Dichtkunst bis auf unsere Zeit. Mit einer Blüthenlese aus zweitausend zweihundert Dichtern*, 4 c., Pesth: Hartleben 1836-1838.
- ..... : *Geschichte des osmanischen Reiches (GOR)*, 1. Baskı, 10 c., Pest: Hartleben 1827-33, Yenilenmiş 2. Baskı, 4 c., Pesth: Hartleben 1834-1836.
- ..... : *Constantinopolis und der Bosphorus: Örtlich und geschichtlich beschrieben von Joseph von Hammer. Mit 120 griechischen, lateinischen, arabischen, persischen und türkischen Inschriften*, 2 c., Pest: Hartleben 1822. Türkçe tercümesi: Joseph von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, c. I, çev. Senail Özkan, Ankara: TTK 2011.
- ..... : *Geschichte der Assassinen aus morgenländischen Quellen*, Stuttgart ve Tübingen: J. G. Cotta 1818. Türkçe tercümesi: Joseph Freiherr von Hammer Purgstall, *Doğu*

- Kaynaklarından Edinilen Bilgiler Işığında Suikastçıların Tarihi*, çev. Veysel Tekelioğlu, İstanbul: Panama Yayıncılık 2022.
- Hepner, Harald: "Hammer Purgstall und österreichische Innenpolitik", *Domus Austriae: Eine Festgabe für Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag*, ed. Walter Höflechner v. dgr., Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1983.
- Höflechner, Walter, Alexandra Wagner (ed.): *Joseph von Hammer-Purgstall. Erinnerungen und Briefe, Version 1 201107: Briefe von 1790 bis Ende 1819*, 3 c., Graz: 2011. [<http://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:hp/methods/sdef:Context/get?mode=index-v1>]
- Höflechner, Walter, Alexandra Wagner, Gerit Koitz-Arko (ed.): *Joseph von Hammer-Purgstall. Erinnerungen, Briefe, Materialien Version 2 2018*, 3 c., Publikationen aus dem Archiv der Universität Graz, Band 46, Graz: 2018. [<http://gams.uni-graz.at/context:hp>]
- Höflechner, Walter, Alexandra Wagner, Gerit Koitz-Arko, Sylvia Kowatsch (ed.): *Joseph von Hammer-Purgstall 1774-1856. Ein altösterreichisches Gelehrtenleben. Eine Annäherung "Version 2021"*, 2 c., Archiv der Universität Graz, c. 46, Graz: 2021. [<https://gams.uni-graz.at/archive/objects/context:hp/methods/sdef:Context/get?mode=bibliografie>]
- İsmailoğlu Kacır, Tuğba: *Hammer. Doğu'nun Kaşifi*, İstanbul: Kronik 2021.
- ..... : "Siyaset, Diplomasi ve Edebi-Fikri Akımlar Üzerinde Yükselen Bir Alan Olarak XIX. Yüzyıl Alman Oryantalizmi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8 (2023) [Dr. Recep Yaşa'ya Armağan], s. 2778-2836.
- Isom-Verhaaren, Christine: *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*, Londra ve New York: I.B. Tauris 2011.
- Popek, Adelheid: *Nachträge zu Josef Freiherrn von Hammer-Purgstalls Erinnerungen aus meinem Leben 1774-1852*, Viyana ve Leipzig: 1942.
- Schulze, Winfried: "Ego-Dokumente - Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung 'Ego-Dokumente'", *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, ed. Winfried Schulze, Berlin: De Gruyter Akademie Forschung 1996, s. 11-30.
- Wentker, Sibylle: "Joseph von Hammer-Purgstalls erste Reise nach Istanbul im Spiegel seiner "Erinnerungen aus meinem Leben"", *Osmanlı Araştırmaları*, XXV (2005), s. 225-247.

